

παιδικό παιχνίδι και

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

Οι κειμενικές, εικονογραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τα παιδικά παιχνίδια δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν την παιδική ηλικία ως μια περίοδο παιχνιδιού, ένα διάστημα στο οποίο τα παιδιά άρχιζαν να γνωρίζουν τον κόσμο, να αποκτούν κοινωνικές δεξιότητες και να διαμορφώνουν την προσωπικότητά τους.

ΟΑΝΑ ΜΑΡΙΑ COJOCARU
*Μεταδιδακτορική ερευνήτρια
Τμήμα Ιστορικών, Φιλοσοφικών
και Θρησκευτικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Umeå, Σουηδία*

«ΜΟΝΟΣ ΓΑΡ ΟΥΤΟΣ ΥΠΕΡ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ τῶν συγγόνων τὴν πρώτην ἔτι μετιὼν ἡλικίαν καὶ εἰς παῖδας ἐξεταζόμενος οὐ κατὰ παῖδας εἶχε τὸ φρόνημα, οὐδ' ἄθύρμασι προσανεῖχε καὶ παιδιαῖς καὶ δρόμοις καὶ ἵππασίαις καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα παισὶ νέοις ποθεῖν καὶ ἐπέραστα» (Διότι μόνος αὐτός περισσότερο από τους συνομήλικούς του, ενώ βρισκόταν ἀκόμη στην πρώτη ηλικία και θεωρούνταν παιδί, δεν εἶχε φρόνημα παιδικό, οὔτε ασχολιόταν με παιχνίδια και ἀθλήματα και ἀγώνες δρόμου και ἱππασίες και ὅσα ἄλλα εἶναι ποθητά και ἀγαπητά στα παιδιά).

Το παραπάνω απόσπασμα από τον *Βίο του Νίκωνος του Μετανοείτε* (11ος αι.)¹ εἶναι αντιπροσω-

02

Αγόρια που παίζουν
με τσέρκια.
Κωνσταντινούπολη,
ψηφιδωτά Μεγάλου
Παλατίου, 6ος αι.
© Reidar Aasgaard.

03

Αγόρι με τον
σκύλο του.
Κωνσταντινούπολη,
ψηφιδωτά Μεγάλου
Παλατίου, 6ος αι.
© Reidar Aasgaard.

πενυτικό του τρόπου με τον οποίο οι εκκλησιαστικοί βιογράφοι ενσωμάτωναν στους βίους των αγίων τον γνωστό λογοτεχνικό τόπο του *puer senex* (ο παιδαριογέρων), καθώς και του τρόπου με τον οποίο άρθρωναν τις ιδέες τους σχετικά με τα άγια παιδιά, τα οποία παρουσίαζαν ώριμη συμπεριφορά από μικρή κιόλας ηλικία. Πολύ συχνά, η πρόωγη νοητική ανάπτυξη των μελλοντικών αγίων αντιπαραβάλλεται στα κείμενα αυτά με τη συμπεριφορά των συνηθισμένων παιδιών, που παριστάνονται ως παιχνιδιάρικα, χλευαστικά και άτακτα. Εκτός από την προφανή διαφορά μεταξύ των αγίων και των συνηθισμένων παιδιών, την οποία τονίζει ο ανώνυμος συγγραφέας του *Βίου*, το κείμενο αναφέρει και κάποια από τα παιχνίδια με τα οποία διασκέδαζαν τα παιδιά στο Βυζάντιο. Ωστόσο, πρέπει να τονίσουμε ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς σπάνια καταγράφουν λεπτομέρειες που αφορούν τα κοινά παιδιά στα κείμενά τους και ακόμη σπανιότερα παρουσιάζουν κάποια διεξοδική περιγραφή παιδικού παιχνιδιού. Σε παρόμοιες πηγές βρίσκουμε ελάχιστες αναφορές στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες των παιδιών· όποτε αυτές εμφανίζονται στις περιγραφές των αγίων, συνήθως απευθύνονται στον αναγνώστη που έτσι

αποκτά ένα παράδειγμα καλής παιδικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, ενώ σπανίζουν οι λογοτεχνικές πηγές για τα παιδιά που παίζουν, τα σχετικά εικονογραφικά και αρχαιολογικά τεκμήρια μπορούν να μας βοηθήσουν σε κάποιο βαθμό να ανασυνθέσουμε μια πιο συγκεκριμένη εικόνα των εμπειριών που αποκτούσαν τα παιδιά στο παιχνίδι και του πώς κοινωνικοποιούνταν μέσω του παιχνιδιού ώστε να αναλάβουν τους μελλοντικούς τους ρόλους ως ενήλικες. Σκοπός μας εδώ είναι να ανιχνεύσουμε μερικές από τις πιο συνηθισμένες δραστηριότητες παιχνιδιού εξετάζοντάς τες ως παράγοντες κοινωνικοποίησης στη ζωή των παιδιών της Βυζαντινής περιόδου.

Σύμφωνα με την εξελικτική ψυχολογία, το παιχνίδι είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες της διάπλασης του παιδιού. Όπως και στις μέρες μας, από την πρόωγη παιδική ηλικία τα παιδιά στο Βυζάντιο διασκέδαζαν με παιχνίδια κατάλληλα για την ηλικία τους. Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν τη χρήση διάφορων παιχνιδιών. Τα βρέφη τα διασκέδαζαν με σείστρα (κουδουνίστρες), συνήθως από πηλό, που τα έβαφαν με ζωηρά χρώματα ώστε να τραβούν το βλέμμα του μωρού. Μια μικρογραφία από

03

04

Γυναίκα με παιδί στην
αγκαλιά, συντροφιά με
έναν σκύλο.

Κωνσταντινούπολη,
ψηφιδωτά Μεγάλου
Παλατίου, 6ος αι.

© Reidar Aasgaard.

τη χειρόγραφη *Γένεση* της Βιέννης του 6ου αιώνα, που απεικονίζει τον Ιωσήφ με τη γυναίκα του Πετεφρή (*Γένεσις* 39,9), περιλαμβάνει σκηνή με γυναίκα που διασκεδάζει ένα βρέφος με ένα τέτοιο παιχνίδι (εικ. 1). Τα σείστρα συχνά είχαν σχήμα κατοικίδιου ζώου όπως ο σκύλος ή ο κόκορας². Σε επιστολή του προς τον τεσσάρων μηνών εγγονό του, ο ιστορικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλός περιγράφει πόσο του αρέσει να παίζει με τον μικρό και πώς μερικές φορές τον παίρνει από τα παιχνίδια του (πιθανότατα σείστρα) και τον σπκώνει ψηλά, κάνοντας το βρέφος να τσιρίζει από χαρά³.

Άλλο είδος παιχνιδιού που φαίνεται πως αγαπούσαν τόσο τα αγοράκια όσο και τα κοριτσάκια ήταν τα αλογάκια με ρόδες ή με σέλα και καβαλάρη, φτιαγμένα από ξύλο και οστό ή από πηλό⁴. Δημοφιλείς στα παιδιά που είχαν περάσει τη νηπιακή ηλικία ήταν οι πηλινες ζωόμορφες σφυρίχτρες τις οποίες χρησιμοποιούσαν όταν έπαιζαν σε εξωτερικούς χώρους. Εκτός από τις ζωόμορφες σφυρίχτρες, τα παιδιά διασκεδάζαν και με σφυρίχτρες σε σχήμα κυπέλλου που γέμιζε με νερό και έβγαζε ήχο σαν κελάνδημα πουλιού⁵.

Τα μικρά κορίτσια έπαιζαν κυρίως με κούκλες, οι οποίες δεν έμοιαζαν με μωρό, αλλά με σαγηνευτική νεαρή γυναίκα⁶. Οι απόψεις διίστανται για το αν αυτές οι κούκλες λειτουργούσαν κυρίως σαν παιδικό παιχνίδι ή αν ήταν ει-

δώλια γονιμότητας. Οι σωζόμενες κούκλες μοιάζουν να τονίζουν περισσότερο τις γυναικείες αναπαραγωγικές ιδιότητες. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι και αν ακόμη χρησιμοποιούνταν ως ειδώλια γονιμότητας, μπορούσαν επίσης να ιδωθούν σαν αντικείμενα μέσω των οποίων τα κορίτσια εισάγονταν στον κόσμο των γυναικών ως μελλοντικές σύζυγοι και μητέρες⁷. Έχει υποστηριχθεί ότι με κούκλες έπαιζαν και τα αγόρια, ωστόσο γενικά ήταν παιχνίδια που σχετιζόνταν με κορίτσια⁸. Σε μια πραγματεία του σχετικά με τις απαρχές και τις αιτίες της ανθρώπινης νομοσύνης και της νοπτικής υστέρησης, ο Μιχαήλ Ψελλός δίνει το παράδειγμα του Ευδόκιμου, ενός νεαρού 20 ετών ο οποίος δεν ήθελε να παίζει μπάλα ή ζάρια με τα άλλα αγόρια, αλλά του άρεσε πολύ να παίζει με τις κούκλες. Ο νεαρός προφανώς είχε νοπτική υστέρηση αφού έπασχε από υδροκεφαλία. Ο Ψελλός αναφέρει τη γυναικεία φύση του, που εκδηλωνόταν στα παιχνίδια του νεαρού με κούκλες: ετοίμαζε ένα νυφικό δωμάτιο, όπου ξάπλωνε στο κρεβάτι τον γαμπρό και έβαζε τη νύφη να πλαγιάσει δίπλα του. Έπειτα γέμιζε την κούκλα-νύφη με διάφορα κουρέλια για να δείξει πως ήταν έγκυος, και μετά φανταζόταν τους πόνους του τοκετού, τη γέννα και τη μαία⁹. Παρόλο που ο Ψελλός αναφέρει την περίπτωση του Ευδόκιμου ως παράδειγμα νοπτικής υστέρησης, η ιστορία είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο κοινωνικο-

ποιούνταν τα κορίτσια και διδάσκονταν τους έμφυλους ρόλους, τους οποίους θα καλούνταν να παίξουν αργότερα.

Τα μεγαλύτερα παιδιά έπαιζαν με τσέρκια, μπάλες ή αστραγάλους. Στα ψηφιδωτά του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης (6ος αι.) απεικονίζονται αγόρια που διασκεδάζουν κυλώντας τσέρκια (εικ. 2).

Τα παιχνίδια με μπάλα και οι αστράγαλοι ήταν ψυχαγωγικές δραστηριότητες τις οποίες απολάμβαναν τόσο οι ενήλικες όσο και τα παιδιά. Στον *Βίο του Νίκωνος του Μετανοείτε* αναφέρεται ότι στη Σπάρτη, όπου ο Νίκων ίδρυσε μονή, ήταν ιδιαίτερα αγαπητό ένα παιχνίδι με μπάλα που το έπαιζαν έφιπποι, κάτι σαν το σημερινό πόλο¹⁰. Ιδιαίτερα δημοφιλείς στους Βυζαντινούς ήταν και οι αστράγαλοι, παιχνίδι που έπαιζαν ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής τάξης. Γραπτές μαρτυρίες παιχνιδιών με αστραγάλους εντοπίζονται σε ιστορικά χρονικά, όπου αναφέρεται ότι οι αυτοκράτορες διασκεδάζαν με τέτοιες ενασχολήσεις. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης, για παράδειγμα, λέει ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ ΣΤ' ο Στρατιωτικός (1056–1057 μ.Χ.) διέταξε να ψάξουν ολόκληρο το παλάτι επειδή πάνω στο παιχνίδι έχασε έναν αστράγαλο¹¹. Η δημοτικότητα του παιχνιδιού μαρτυρείται από την αδιάκοπη συνέχειά του από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ό αιώνα¹².

Φαίνεται ότι τη Βυζαντινή περίοδο στα παιδιά άρεσε επίσης να περνούν τον χρόνο τους με ζώα συντροφιάς. Στα ψηφιδωτά του 6ου αιώνα από την κεντρική αίθουσα του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης απεικονίζεται αγόρι με σκύλο στην ποδιά του (εικ. 3). Σε άλλη σκηνή βλέπουμε μια καθιστή γυναίκα που κρατά ένα παιδί στην αγκαλιά και έχει έναν σκύλο στα πόδια της (εικ. 4). Παρόμοιες σκηνές απεικονίζουν στιγμιότυπα της οικιακής ζωής και υποδηλώνουν ότι τα παιδιά και τα άλλα μέλη της οικογένειας έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια για τα κατοικίδια τους.

Οι σκύλοι φαίνεται πως ήταν τα συνηθέστερα κατοικίδια, όπως βλέπουμε από τις απεικονίσεις τους στην τέχνη ανά τους αιώνες, για παράδειγμα στα ταφικά μνημεία παιδιών της Πρωτοχριστιανικής εποχής και στις μικρογραφίες χειρογράφων της Υστεροβυζαντινής περιόδου¹³.

Τα παιδιά διασκεδάζαν πολύ και με τις υπαίθριες δραστηριότητες. Εκτός από το παιχνίδι με τα ζώα, τους άρεσε να σκαρφαλώνουν στα δέντρα, όπου μπορούσαν να μαζέψουν καρπούς. Δύο μικρογραφίες σε ένα χειρόγραφο των *Ομιλιών* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού του 12ου αι-

ώνα απεικονίζουν αγόρια να ανεβαίνουν σε δέντρα. Στην πρώτη, ένα αγόρι σε ένα δέντρο πετά καρπούς στους φίλους του που βρίσκονται από κάτω (εικ. 5). Στη δεύτερη εικόνα βλέπουμε τρία αγόρια: το ένα κάθεται σε μια κούνια από σχοινί, κρεμασμένη από το δέντρο, ενώ τα άλλα δύο το σπρώχνουν (εικ. 6).

Τα αγιολογικά κείμενα της Πρώιμης και της Μέσης Βυζαντινής περιόδου μαρτυρούν τις υπαίθριες δραστηριότητες αγοριών και κοριτσιών που παίζουν κοντά στο σπίτι τους, στους δρόμους της πόλης τους ή στους αγρούς. Ο *Βίος Αγίου Συμεών του διά Χριστόν Σαλού* (7ος αι.) αναφέρει μια ομάδα μικρών κοριτσιών που χόρευαν και τραγουδούσαν στους δρόμους της Έμεσας. Όταν είδαν τον Άγιο Συμεών να περνά, τα κορίτσια άρχισαν να τραγουδούν σατιρικούς στίχους περί μοναχών¹⁴. Ο βιογράφος βέβαια αφηγείται αυτήν την ιστορία ώστε να εξάρει τις θαυματουργικές ικανότητες του αγίου ο οποίος προσεχθήθηκε στον Θεό και έκανε όλα τα κορίτσια αλλήθωρα, γιατρέυοντας μετά μόνο εκείνα που θεωρούσε άξια θεραπείας. Ωστόσο το επεισόδιο αυτό είναι σημαντικό επειδή παρουσιάζει πτυχές της καθημερινότητας των συνηθισμένων κοριτσιών, τα οποία είναι σχεδόν αόρατα σε κείμενα αυτού του είδους. Γενικά, όταν οι αγιολόγοι αναφέρουν ομάδες παιδιών στα έργα τους, χρησιμοποιούν τον όρο *παῖς*, χωρίς να δηλώνουν το φύλο τους. Επομένως είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε εάν στο Βυζάντιο τα αγόρια και τα κορίτσια έπαιζαν μαζί ή αν έπαιζαν μόνο σε ομάδες με συνομήλικα παιδιά του ίδιου φύλου. Πιθανότατα τα μικρότερα παιδιά και των δύο φύλων εντάσσονταν στην ίδια ομάδα με τα συνομήλικά τους μέχρι να μεγαλώσουν, οπότε τα κορίτσια έπρεπε να συμπεριφέρονται σωστά και να αποφεύγουν τη συναναστροφή με αγόρια. Αν κρίνουμε μόνο από τις ελάχιστες λογοτεχνικές πηγές που περιγράφουν παιδιά να παίζουν, φαίνεται πως στο Βυζάντιο κυριαρχούσαν τα ομαδικά παιχνίδια ανάμεσα σε συνομήλικα παιδιά του ίδιου φύλου. Στον *Βίο Κυρίλλου Φιλεώτου* του 11ου αιώνα αναφέρεται ένα επεισόδιο με τη δεκάχρονη κόρη του να παίζει έξω από το σπίτι της με ένα κοριτσάκι της ίδιας ηλικίας. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει τι παιχνίδι έπαιζαν τα κορίτσια, αλλά ότι το άλλο παιδί χτύπησε την κόρη του Κυρίλλου με μια πέτρα στο δεξί της μάτι¹⁵. Δεν γνωρίζουμε αν το παιχνίδι παιζόταν με πέτρες και το κορίτσι χτύπησε κατά λάθος ή αν το άλλο παιδί ενοχλήθηκε και πέταξε την πέτρα στη φίλη του, αλλά είναι ξεκάθαρο ότι κάποιες φορές τα παιδιά ενεργούσαν απερίσκεπτα στη

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

05

Ένα αγόρι ανεβασμένο
σε δέντρο πετά
καρπούς στους φίλους
του. Ομιλίες
Γρηγορίου
Ναζιανζηνού, gr. 550,
fol. 30r, 12ος αι.
© Bibliothèque
Nationale de France.

06

Δύο παιδιά σπρώχνουν
ένα τρίτο που κάνει
κούνια. Ομιλίες
Γρηγορίου
Ναζιανζηνού, gr. 550,
fol. 251r, 12ος αι.
© Bibliothèque
Nationale de France.

διάρκεια των παιχνιδιών τους και μπορούσαν να συμβούν τραγικά ατυχήματα. Η ίδια ιδέα εκφράζεται και στον *Βίο Ευστρατίου Αγαύρου* του 10ου αιώνα, όπου ένα αγόρι τραυματίζεται θανάσιμα παίζοντας με τους φίλους του, μια ομάδα αγοριών χοιροβοσκών¹⁶.

Όπως είναι αναμενόμενο, από την ηλικία των επτά ετών και μετά το παιχνίδι άρχιζε να συνδυάζεται με τις οικιακές εργασίες στη ζωή των παιδιών. Σε πολλές περιπτώσεις, ειδικά σε παιδιά χαμηλής κοινωνικής τάξης, τα οποία έπρεπε να βοηθούν τους γονείς τους σε διάφορες δουλειές του σπιτιού, δινόταν προτεραιότητα στην εργασία σε σχέση με το παιχνίδι. Η παιδική τους ηλικία έμοιαζε να σταματά απότομα όταν άρχιζαν να δουλεύουν, ωστόσο τα παιδιά αυτά μπορούσαν να διασκεδάσουν με παιχνίδια στους αγρούς, όπως δείχνει το περιστατικό από τον *Βίο Ευστρατίου Αγαύρου*. Μια άλλη αφήγηση με εργαζόμενα παιδιά που παίζουν καταγράφεται στο *Λειμωνάριο* του Ιωάννη Μόσχου (6ος-7ος αι.). Μια ομάδα μικρών βοσκών αποφασίζει να κάνει διάλειμμα και να παίξει ένα παιχνίδι, όπως συνηθίζουν τα παιδιά. Επιλέγουν να παίξουν ένα μιμητικό παιχνίδι όπου κάθε αγόρι έχει ρόλο θρησκευτικό: ο ένας κάνει τον παπά, άλλοι δύο υποδύονται τους διακόνους, ενώ οι υπόλοιποι κάνουν τους απλούς εκκλησιαζόμενους¹⁷.

Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι, όταν οι

θρησκευτικοί συγγραφείς αναφέρονται στις διασκεδάσεις των παιδιών, επιλέγουν να περιγράψουν μόνο τα παιχνίδια εκείνα όπου παιδιά με καλή συμπεριφορά ενεργούν σύμφωνα με τις προσδοκίες των ενηλίκων. Ωστόσο, τα παιχνίδια ρόλων αυτού του είδους δείχνουν τη φαντασία των παιδιών, που ήθελαν να αναπαράσθουν περιστατικά τα οποία έβλεπαν στην καθημερινότητά τους. Ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, για παράδειγμα, έπαιζε ένα μιμητικό παιχνίδι με τους φίλους του όπου είχε τον ρόλο του ηγούμενου. Σε αντίθεση με τα άλλα παιδιά, που συνήθως έπαιζαν τους στρατηγούς, τους αυτοκράτορες ή τους γαμπρούς, ο Αθανάσιος μιμούνταν τον ρόλο του ηγούμενου της μονής, στον οποίο υποτάσσονταν τα άλλα παιδιά, που μάλλον έκαναν τους μοναχούς¹⁸. Σε τέτοια παιχνίδια, όπου τα παιδιά μιμούνταν τους κοινωνικούς ρόλους των ενηλίκων, δεν μάθαιναν μόνο πώς να αλληλεπιδρούν με τους συντρόφους τους ώστε να διεκδικήσουν και να εξασφαλίσουν την κοινωνική τους θέση απέναντι στους συνομήλικούς τους· διδάσκονταν επίσης τις ευθύνες που θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν στη μελλοντική τους ζωή. Πέρα από τον θρησκευτικό χαρακτήρα του παιχνιδιού του Αθανασίου, αξίζει να επισημάνουμε τα είδη των ρόλων που έπαιζαν τα συνηθισμένα παιδιά. Εξερευνούν τον κοινωνικό κόσμο μέσω της αναγνώρισης και της ερμηνείας διαφόρων μορφών πολύ οικείων στα κοινά παιδιά, όπως ο γαμπρός και ο στρατιώτης. Κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, τα παιχνίδια αυτού του είδους τους παρέχουν τη δυνατότητα να μάθουν πώς να χειριστούν διάφορους κοινωνικούς ρόλους στη μετέπειτα ζωή τους. Επιπλέον, μέσω του παιχνιδιού τα παιδιά δημιουργούν σχέσεις με τους συνομήλικούς τους, διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο στην ίδια τους την κοινωνική ανάπτυξη.

Οι κειμενικές, εικονογραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τα παιδικά παιχνίδια δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν την παιδική ηλικία ως περίοδο παιχνιδιού, ένα διάστημα όπου τα παιδιά άρχιζαν να γνωρίζουν τον κόσμο, να αποκτούν κοινωνικές δεξιότητες και να διαμορφώνουν την προσωπικότητά τους. Τα είδη των παιχνιδιών με τα οποία απασχολούνταν τα αγόρια και τα κορίτσια χωριστά τα βοηθούσαν να εσωτερικεύσουν την έμφυλη ταυτότητά τους και τους μελλοντικούς ρόλους που θα καλούνταν να παίξουν στη ζωή τους. Το παιχνίδι ήταν επίσης βάση για τη δημιουργία των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών. Μέσω της αλληλε-

05

06

πίδρασης με τους συντρόφους τους, τα παιδιά ανέπτυσσαν κοινωνικές δεξιότητες και νέους τρόπους επικοινωνίας. Μάθαιναν να εντάσσονται στην ομάδα και να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους ανάλογα με τους κανόνες του εκάστοτε παιχνιδιού. Αυτές οι αντιλήψεις αντικατοπτρίζονται και στην αγιολογική λογοτεχνία, η οποία αντιπαρέβαλλε τη συμπεριφορά των άγιων παιδιών με εκείνη των υπολοίπων. Η αποδοκιμασία των παιδικών ενασχολήσεων, η οποία υποδηλώνεται και στο απόσπασμα που παρατίθεται στην αρχή του παρόντος άρθρου,

λειτούργουσε ως μέσο με το οποίο οι θρησκευτικοί συγγραφείς επεδίωκαν να τονίσουν τη διαφορετικότητα των ηρώων τους από τα άλλα παιδιά.

Μετάφραση: Ρόζμαρι Τερέζα Τζανάκη

Σημειώσεις

- 1 Sullivan 1987, κεφ. 2, σ. 32.
- 2 Pitarakis 2009, σ. 219–220.
- 3 Kaldellis 2006, σ. 164.
- 4 Pitarakis 2009, σ. 222–224.
- 5 Στο ίδιο, σ. 231–232.
- 6 Leyerle 1997, σ. 251. Horn 2005, σ. 102–103.
- 7 Pitarakis 2009, σ. 242–250. Οι κούκλες πιθανόν να συμβολίζουν επίσης τη νεαρή ασκήτρια, τη νύμφη του Χριστού. Βλ. επίσης Horn 2005, σ. 103–104.
- 8 Horn 2005, σ. 102.
- 9 O'Meara 1989, τόμ. II, κείμενο αρ. 19, σ. 93. γαλλική μετάφραση στο Dasen 2012, σ. 20.
- 10 Sullivan 1987, κεφ. 39, σ. 136.
- 11 Wortley 2010, σ. 449–450.
- 12 Pitarakis 2009, σ. 235–236, με παραπομπές

- Gougoulis 2003, σ. 321.
- 13 Horn 2005, σ. 105. Μια μικρογραφία σε ένα χειρόγραφο του Βιβλίου του Ιώβ της Παλαιάς Διαθήκης, που χρονολογείται στον 14ο αιώνα, απεικονίζει τον Ιώβ να δειπνεί με ολόκληρη την οικογένειά του: κάθεται στο τραπέζι με τη γυναίκα του, τους έξι γιους και τις τρεις κόρες του. Πρόκειται πιθανότατα για μια σκηνή της καθημερινής οικογενειακής ζωής, όπου εμφανίζεται ακόμη και ο σκύλος της οικογένειας που γυρεύει ένα κομμάτι φαί, βλ. εικ. 67 στο Talbot Rice 1967, σ. 169.
- 14 Krueger 1996, σ. 158.
- 15 Sargologos 1964, κεφ. 13.1: 80.
- 16 Papadopoulos–Kerameus 1897–1898, σ. 384–385, κεφ. 25.
- 17 Wortley 1992, αφήγημα αρ. 196, σ. 172–174.

- 18 Noret 1982a, κεφ. 8: 6, Noret 1982β, κεφ. 2: 129. Άλλα παραδείγματα παιδιών που παίζουν θρησκευτικά παιχνίδια απαντούν στον *Βίο Αγίου Ευτυχίου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως* (6ος αι.), βλ. Pitarakis 2009, σ. 241 με παραπομπή.

Βιβλιογραφία

- Dasen 2012: Dasen V., «Cherchez l'enfant! La question de l'identité à partir du matériel funéraire», στο A. Hermay / C. Dubois (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III, Le matériel associé aux tombes d'enfants*, Editions Errance, Paris/Aix-en-Provence 2012, σ. 9–22.
- Gougoulis 2003: Gougoulis G.–C., «The Material Culture of Children's Play: Space, Toys and the Commoditization of Childhood in a Greek Community», Διδακτορική διατριβή, University College London, 2003.
- Horn 2005: Horn C. B., «Children's Play as Social Ritual», στο V. Burrus (επιμ.), *A People's History of Christianity*, τόμ. 2: *Late Ancient Christianity*, Fortress Press, Minneapolis 2005, σ. 95–116.
- Krueger 1996: Krueger D., *Symeon the Holy Fool: Leontius's Life and the Late Antique City*, University of California Press, Berkeley 1996.
- Kaldellis 2006: Michael Psellos, «To his grandson, who was still an infant», στο A. Kaldellis (επιμ.—μτφρ.), *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, Notre Dame University Press, Notre Dame / Indiana 2006, σ. 162–165.
- Leyerle 1997: Leyerle B., «Appealing to children», *Journal of Early Christian Studies* 5/2 (1997), σ. 243–270.
- Noret 1982a: Noret J. (εκδ.), *Life of Athanasios of Athos (Vita A)*, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Brepols / Leuven University Press, Turnhout 1982, σ. 3–124.
- Noret 1982β: Noret J. (εκδ.), *Life of Athanasios of Athos (Vita B)*, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Brepols / Leuven University Press, Turnhout 1982, σ. 127–213. γαλλική μετάφραση του P. Dumont, «Vie de saint Athanase l'Athonite», *Irénikon* 8 (1931), σ. 457–499, 667–689, και 9 (1932), σ. 71–95, 240–264.
- O'Meara 1989: O'Meara D. J. (εκδ.), *Michael Psellos, Philosophica Minora*, τόμ. II, Teubner, Leipzig 1989.
- Papadopoulos–Kerameus 1897–1898: Papadopoulos–Kerameus A. (εκδ.), *Life of Eustratios of Agauros, Analekta Ierosolymitikes stachyologias*, Petrograd 1897–1898, τόμ. 4, σ. 367–400, τόμ. 5, σ. 408–410. <https://www.doaks.org/research/byzantine/resources/hagiography/database/texts/6.html>
- Pitarakis 2009: Pitarakis B., «The Material Culture of Childhood in Byzantium», στο A. Papaconstantinou / A.–M. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 167–251.
- Sargologos 1964: Sargologos É. (εκδ.), *La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin* († 1100). *Subsidia hagiographica*, 39, Bruxelles 1964.
- Sullivan 1987: Sullivan D. F. (εκδ.), *The Life of Saint Nikon*, μτφρ.—σχόλια: D. F. Sullivan, Hellenic College Press, Brookline 1987.
- Talbot Rice 1967: Talbot Rice T., *Everyday Life in Byzantium*, B. T. Batsford / G. P. Putnam's Sons, London / New York 1967.
- Wortley 1992: Wortley J. (εκδ.), *The Spiritual Meadow (Pratum Spirituale) by John Moscos (also known as John Eviratus)*, μτφρ.: John Wortley, Cistercian Publications, Kalamazoo, Michigan 1992.
- Wortley 2010: Wortley J. (εκδ.): Skylitzes, John. A *Synopsis of the Byzantine Empire* (811–1057), μτφρ.: J. Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2010.